

Qo'ldosh PARDAYEV

*Toshkent Davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti filologiya fanlari
doktori, dotsent
e-mail: kuldashparda@mail.ru*

"ISLOH" JURNALIDA DINIY MASALALARNING YORITILISHI

COVERAGE OF RELIGIOUS MATTERS IN THE JOURNAL "ISLOH"

XX asr birinchi choragida Turkiston ijtimoiy hayotida jadidchilik harakati o'ziga xos mavqega ega bo'lgan. Unga muayyan ma'noda muxolif sanalgan "qadimchilik" ham ijtimoiy zaminiga, faol harakatda bo'lgan kuchlariga ega edi. Jadidchilik harakatining g'oya va fikrlari XX asr 10-yillaridan so'ng "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona", "Buxoroi sharif", "Turon", "Samarqand", "Hurriyat" kabi gazetalarda, "Oyna" jurnalida aks etgan bo'lsa, qadimchilarning qarashlari ma'lum darajada "Islloh", "Izoh" jurnallarida o'z ifodasini topgan, tarzidagi qarashlar mavjud. "Islloh"ga oid bu fikrning haqiqatga qanchalik muvofiqligi haqida uning barcha sonlarini tadqiq etish asosida xulosa chiqarish ilmiy va mantiqiy jihatdan to'g'ri ekani shubhasizdir. Ayni zamonda, mazkur manbani sinchiklab o'rganish jadidlar bilan qadimchilar munosabatining mohiyati nimadan iborat bo'lganini aniqlashga ham muayyan darajada ko'maklashadi.

"Islloh" sahifalarida yangi ijtimoiy voqeelik sharoitida adabiy-diniy va ijtimoiy-siyosiy materiallar tahlil va talqin etildi, zarur o'rinlarda ularga islloh kiritish yuzasidan takliflar bildirildi. Natijada, mazkur nashrning adabiy-ma'rifiy qarashlar rivojida ham

muayyan ahamiyatga molik bo'lgani shubhasizdir. Bu jarayonni kuzatish ma'naviy-ruhiy tafakkurimizning tadrijini aniqlashga ko'maklashadi.

Jurnalda o'z davrining dolzarb mavzulari yuzasidan tahliliy maqolalar, bahs-munozara materiallari chop qilingan. Unga murojaat qilingan kamdan-kam hollarda esa, sho'ro mafkurasi nuqtai nazaridan talqin etilgan. Jurnal haqida dastlabki ma'lumotlar Abdulla Avloniy, Cho'lpon, Vohid Abdullayev, Botirxon Valixojayev, G'ulom Karimov, A.K.Borovkov, Z.Rajabov tadqiqotlarida uchraydi. O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgandan so'nggina S.Ahmedov, N.Abduezizova, M.Xudoyqulov, K.Vohidov, R.Tojiboyev "Islloh" haqida ijobiy fikrlar bildirgan. Jurnalning adabiy va diniy materiallari Q.Pardayev va Zaxro Ulug'bekov tomonidan monografik tarzda o'rganildi [32, 197, 45, 108-b].

"Islloh" o'z nomi bilan millat hayotining barcha jabhalarini islloh qilish masalasiga alohida e'tibor qaratdi. Zero, bu davrda boshqa matbuot nashrlari singari "Islloh" ham "Turkistonning ijtimoiy-ma'naviy hayotidagi yangilanishning o'ziga xos bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'ldi va millatning uyg'unlashishida muhim rol o'ynadi". Bu rol dinga o'qotib qolgan qarashlarni islloh etish va din masalalarini aks ettirishda ham yaqqol namoyon bo'ldi.

Jurnalda e'lon qilingan diniy mavzu bag'ishlangan maqolalarning aksar qismi fiqhiy masalalarga bag'ishlangan. Ular asosan o'sha davrning ilg'or ulamolari o'z fikr-mulohozalari bilan faol qatnashgan. Jurnal savol-javob rukini tashkil etilgan bo'lib, bir viloyatdan kelgan savol – maqolalar jurnal sahifalarida muntazam chop etilgan. Ayni masalalar qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Masjidlarga imom saylash ana shunday masalalardan edi. Chunki imom musulmon jamoasining rahbari sanalgan. Ayni millat hayotida uyg'unlash, qizg'in ziddiyat kechayotgan bir zamonda bu masala alohida dolzarblik kasb etgan. Binobarin, elni muvaffaqiyatga chaqiradigan, jaholat girdobidan

chiqadigan ma'rifatparvarlarga ehtiyoj katta edi. Jurnalning 1917-yil 16-sonida toshkentlik mulla Isoxon A'lam mudarris tomonidan bu mavzudagi savolga quyidagicha javob berilgan: "Ushbu masoillarg'a qarag'onda, lozim va munosib shulki, imom to'g'risig'a musohila qilmasdin, har xil odamlar beparvo va beilm va dunyoparastlarni ixtiyor qilmasdin, olimi pokiza va qorii dindorni xohlamoqlari toki mehnat bilan qilgan ibodatlar zoe bo'lmasdin va o'qigan namozlari benuqson bo'lub, indallohi ajri azim va savobi jasim hosil o'lg'oy..."

Ko'rinib turibdiki, maqola muallifi insoniy fazilatlarini va din ilmini qanchalik mukammal egallaganiga qarab kishilarni imomlikka saylashni tavsiya etadi.

Uning fikricha, musulmon jamoasiga beparvo, beilm va dunyoparast kishi rahbarlik qilishi maqsadga muvofiq emas. Millatni ma'rifatga chorlashi uchun imom olimi pokiza va qorii dindor bo'lmog'i zarur.

"Islah" va "Oyna" jurnallari mualliflarining o'zaro bahs-munozaralari o'sha davrning dolzarb muammolarini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Behbudiy bilan ulamolar o'rtasidagi munozaralar keskin bo'lgan. Behbudiy xalq ma'rifatiga katta ahamiyat bergan va bu yo'ldagi har qanday to'siqni olib tashlashga

uringan. Ma'rifatparvarning "Oyna" jurnali 1915-yil 10-sonida nashr etilgan "Tahsil va safar zamoni va taom" maqolasi, ayniqsa, keskin bahslarga sabab bo'ldi. U bunday yozadi: "Hazrat Ali afandimiz (*karramallohu vajhahu*) janoblari buyuradilarki ...Ey musulmonlar, bolalaringizga kelar zamon ilmini o'rgatingiz! Zeroki, alarni Xudoi taolo xalq etdi sizni zamoningizdin boshqa, ya'ni kelar zamon uchun. Yuqoridagi so'z shunday bir qimmatbaho va purma'no va keraklik so'zdurki, yolg'uz aning ila biz musulmonlar omil bo'lsa eduk, butun dunyoyu oxiratimiz obod bo'lur edi" [2: 245-b]. Behbudiy ilm olish fazilatlarini Qur'on oyatlari va hadislarga asoslanib ta'riflaydi. Mashhur hadisga tayanib, ilm Xitoyda bo'lsa ham, borib o'zlashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Behbudiy bu hadisni bejiz keltirmaydi. Zero, Xitoydan islom ma'rifatini o'rganib bo'lmasligi ayon edi. Bunda millatni taraqqiyotga eltuvchi dunyoviy ilmlarni o'rganishga ishora qilingan. Maqolada muallifning "Alloh aql bersun! Hazrat payg'ambarimiz kotibi vahiy bo'lgan hazrat Zaydni yahudiya'ga borib o'qimoq'ga buyurdilar. Va ham ul kishi borib o'qidi", degan fikrlari ham buni tasdiqlaydi.

Behbudiy tahsilning zamona talabi ekani-ga bir qancha misollar keltiradi va yoshlar-

Annotatsiya. Maqolada "Islah" jurnalining adabiy-diniy manba sifatidagi ahamiyati o'rganilib, jurnalda nashr qilingan adabiy-diniy va publitsistik asarlar ilmiy tahlili amalga oshirildi, jurnalning milliy uyg'onish davri matbuotida hamda milliy jurnalistikamiz tarixida tutgan o'rni ko'rsatildi. Jurnalning XX asr boshi Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayoti va adabiy-diniy muhiti bilan chambarchas bog'liqligi, maqolalar mohiyati tadqiq qilinib, umumlashma ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Abstract. The significance of the journal "Islah" as a literary and religious source was studied and the scientific analysis of the literary and religious publicistic works published in the journal were realized in the article. Also the place of the journal in National Renaissance period press and in the history of national journalism was shown. The close connections of the journal with the socio-political life, literary and religious atmosphere of early XXth century in Turkestan and the essence of the articles were researched. At the end generalized scientific-theoretic conclusion was made.

Tayanch so'zlar: janr, maqola, she'r, bahs, munozara, millat, milliy uyg'onish, jadidchilik, ma'rifat, jaholat, tahlil, matbuot, publitsistika.

Keywords: genre, article, poem, argue, dispute, nation, national renaissance, jaddism, enlightenment, ignorance, analysis, press, publicism.

ga to'g'ridan-to'g'ri bunday murojaat qiladi: "Bizni Turkistonning mahalliy hukumat mahkamalarida, kasalxona va doruxonalarda, temir yo'llar idorasida va barcha banklar, tijorat ko'ntur va korxonalarida, siz muhtaram yoshlar, diqqat etib qarasangiz, asl rusiylardan naqadar o'zga jinsiy kishilarni ko'rasizki, katta oyliklar ila xizmat etarlar. Masalan, siz yoshlardan biri dallollik va yo tarjimonlik va yo molfurushlik xizmatida oyinda bir necha yuz so'mlab vazifa olur... Buning hikmati nadur? Albatta, hikmati aning otasi o'z bolasini zamonag'a muvofiq tarbiya va ta'lim etganidur".

Behbudiy zamonaviy ilm-fandan bahramand bo'lishning afzalligini ham din va zamon talabi nuqtai nazaridan talqin etadi. Shunday ekan, zamona ilmini o'zlashtirishni nimadan boshlamoq va nimalarga rioya etmoq kerak? Behbudiy bu haqda ham batafsil to'xtaladi: "Shahar maktabi, ya'ni "gorodskoy uchilish" g'a kirmoq uchun bola ruscha o'qub yozmog'i va ozgina hisob bilmog'i kerakki, munga bir bolani 8-10 oy rus qo'lig'a berib tarbiya qildirulsa, bu imtihonni berib kitar" [3: 45-b].

Maqolada Behbudiy Peterburg va Rossiyaning boshqa shaharlarida tahsil ko'rgan talabalar, ularga ro'para kelgan qiyinchiliklar haqida fikr bildiradi. Unda ko'tarilgan asosiy muammolardan biri taom masalasidir. Binobarin, o'sha paytlari rasmiy din ulamolalarining aksariyati g'ayrimusulmonlar so'yganga'shtning musulmon ahli iste'mol qilinishini nojoiz hisoblagan. Behbudiy esa o'z dindoshlarini Rossiya davlati bergan o'qish imkoniyatidan to'liq foydalanishga da'vat etadi. Biroq bu talabalar uchun ma'qul taom bo'lmagan muhitda ular qanday yashashlari mumkin?

Behbudiy bir hadisni eslatib, uni bunday talqin etadi: "Payg'ambardan uning sahobalari: "G'ayridin qo'shnilar (*mushrik*) so'yganga'shtni musulmon ahli iste'mol qilishi joizmi?" – deb so'raganlarida, u hazrat mumsulmonlarga bu taomni yeyishdan oldin "Bismillahir Rohmanir Rohim" deb iste'mol qilishga da'vat etgan.

Behbudiy fikrlariga tanqidiy munosabat bildirilgan maqolalar o'zi muharriri bo'lgan "Oyna" jurnali va "Islah" da ketib bosildi. Jumladan, "Islah" ning 1915-yil 10-sonida Sadriddinxon maxzumning "Kutilmagan talqin" nomli tanqidiy maqolasi chop etildi. Maqolada muallif Behbudiy fikrlarini tanqid qilib, musulmon talabalarni 8-10 yoshdan oilasiga berib, ularning taomidan iste'mol qilishini shariatda nojoiz bilib, bunday fikrni qat'iyan rad etdi: "Adabiy, iqtisodiy, diniy bo'lmish taom majallasining 10-sonidagi mundarija mutolaa qilib turganimda "Tahsil va taom" zamon va taom" sarlavhali maqolaga ko'ngil tushdi. Unda darj qilingan satrlarda deyilgan: ki: bolani 8-10 oy rus oilasiga berib taom qilinsa, shahar maktabig'a kirmoq imtihonni berur emish. Albatta, yoding'izg'a keladiki, ruslarni taomidan bolani yemog'i qanday bo'ldi?" Sadriddinxon fikrlariga ham muvofiq bo'lmish Muhammadrasul Rasuliyning "Islah" ning 1915-yil 10-sonida "Kutilmagan talqin" nomli maqolasi e'lon qilindi. Unda muallif keskin fikr bildiradi. Uning fikri Behbudiy o'sha hadisni noto'g'ri talqin qilgan va noxolis mulohaza yuritgan.

Yuqorida ta'kidlanganidek, buning "Islah" da emas "Oyna" jurnalida ham shunday tanqidiy fikrlar bildirilgan. Masalan, jurnalning 1915-yil 15-sonida Ahmadxo'ja Eshon "Daf'i ta'riz va shubha ajnabiy taom haqida" sarlavhali maqola e'lon qilgan. Maqolada quyidagidek e'tiroz bilan boshlanadi: "Oyna jurnalining muharriri va noshiri samarqandiy Mahmudxo'ja – butun Turkistonda musulmonlarni ilm nuri ila ziyolanturmak da'vati bo'lmish ko'zi juda katta ochiq kishi bo'lgan qilib, mushrikning so'ygani halol deb berdi – qo'ydi. Xiyla chaqqon ekan, bu ma'nosini ham ko'p mohiri ekan. Bu musulmonliqmi?" [4: 320-b].

Ahmadxo'ja Eshon "Oyna" jurnali bilan foyalanmadi, bu singari fikrlarini "Islah" ham davom ettirdi. Jumladan, "Islah" ning 1915-yil 12-sonida "Daf'i ta'rizg'a e'tibor" nomli maqolasida masalaga bunday munosabat bildiradi: "...mufti janoblari "musulmonlarni zabihasi halol" debdurlar. Biz ayturamiz...

haromdir, xato qilibdurlar. Mufti ayturlarki: "Halollik'ina ushbu men zikr qildigim hadis dalolat qilur". Biz ayturmizki, dalolat qilmas, hadis ma'nosini yaxshi fikr qilsunlar va bilsunlar va bilg'on kishidin so'rasunlar...".

Jadidchilik bo'yicha e'tirof etilgan mutaxassislardan Ingeborg Baldauf bu bahslar xususida quyidagi mulohazalarni bildirdi: "Behbudiy o'z millatining taraqqiyotini ko'zlab, boshqa e'tiqoddagi millatlarning an'alariga moslashish, ya'ni boshqa e'tiqod vakillari so'ygan go'shtni iste'mol qilish masalasida anchagina erkinlik beruvchi yo'lni tanladi. Bu bilan u "ijtihad" sari qadam qo'ygani edi. Ana shu qarashlari uchun ham u diniy an'anaga sodiq kishilar tomonidan tanqid ostiga olingan. 1915-yil sharoitida "ijtihad"ga chaqirish huquqini talab qilganlikda ayblanish O'rta Osiyo musulmonlari muhitida xavfli bir hol sanalgan: hattoki eng sodiq jadidlar ham bu ishdan o'zlarini tiyib turganlar, chunki ommaviy tarzda ijtihadga da'vat qilish Abu Hanifa shar'iy qonunchilik maktabi ta'limotini inkor etish bilan tenglashtirilishi mumkin edi" [5: 13-b].

Shariatning taom masalasiga munosabati Xolmuhammad To'raquli maqolalarida ham yoritilgan. "Islah"ning 1916-yil 4-sonida "Markidin muhtaram Mulla Xolmuhammad To'raquli tarafidin savol" nomli maqola chop etilgan bo'lib, unda bir qo'yning (*odatdagi qo'ylarga nisbatan boshqacharoq*) halol yo haromligi tekshirilganda, qo'yning barcha alomatlari cho'chqani eslatishini, uning cho'chqadan tarqatilganini alohida ta'kidlaydi. Hatto "Oq suv" degan mahallaning imomi harom deb fatvo bergani va bu qo'yni so'ygan qassobdan go'sht olmasligi haqida fikr yuritilgan. Bu masala ham Marki ulamolari o'rtasida bahs-munozaralarga sabab bo'lgani uchun "Islah" jurnaliga havola etilib, Turkiston ulamolari tomonidan oydinlik kiritilishi so'ralgan. Savol quyidagi tarzda qo'yilgan: "Vatandoshimiz o'lan Rusiya jamoalari orasida bir toifa qo'y bor: quyrug'i uzun, o'z oramizda musta'mal qo'ylara o'xshamayur, muni ushbu qo'ylarni halol va harom degan masala odamlar orasida shoe' bo'lub, hat-

to "Oq suv" degan mavzening imomi Mulla Shoh Abdurasul harom deb hukm qilub, "Oq suv" so'ydurmas ekanlar, har kim uyida shul qo'ydin so'ysa, ul odamning taomidan yemasga, agar qassob so'ysa, ul qassobni ayblik qilub, go'shtini olmasga fatvo qilubdurlar. ...ulamoi kiromlar ushbu masalaning javob va savobini tasrih (*ochiq oydin*) qilib "Islah" vositasi ila nashr etsalar, hamma musulmonlar shak va sharif fatvosi ila amal qilsalar, dini muta'ayyin uchun bir ulug' xizmat qilg'on bo'lur edilar" [6: 98-b].

Bu savolga ko'p o'tmay jurnalning 1916-yil 7-sonida Hamza Muhammad Amin Hamidiy tomonidan "Javob" nomli maqola chop etilgan. Unda Xolmuhammad To'raquli maqolasini sinchiklab tadqiq etib, "Ma'ruf hadis kitoblar" asosida ya'ni, mo'tabar "Durrul muxtor" kitobining sahifasidan dalil keltiradi. Uning keltirgan dalilida qo'yning onasi e'tiborga olinib, otasig'a aloqasi yo'qligi ta'kidlanadi. Shu jihatdan ham ushbu qo'yning shariatda halol ekanini e'tirof etadi. U bunday yoza-di: "Mazkur qo'ylar haloldur, chunki e'tibor qo'yning onasinadur, otasina e'tibor yo'qdur... ul qo'yning cho'chqaga mushohihatida e'tibor yo'qdur.... Fuqahoi a'zam hayvonning halol va harom o'lmoqlig'inda faqat onag'a e'tibor etmishlar, otasina e'tibor etmamishlar" [7: 195-b].

"Islah" sahifalarida kechgan bahs-munozaralardan yana biri kiyimlar masalasi edi. Ulamolar musulmon bolalarining yevropacha kiyinishini tanqid qildi. Shu bois maktab domlari va ota-onalarga murojaat qilib, yoshlarning kiyinish masalasiga jiddiy e'tibor berish zarurligini uqtirdi. Bu masala ham "Islah" va "Oyna" jurnallarida keng muhokama qilindi. Jumladan, "Islah"ning 1915-yil 15-sonida idora nomidan "Qiyofat va kiyimlar masalasi" deb nomlangan maqola chop etilgan bo'lib, unda o'zbek milliy kiyimlarining yevropa kiyimlari ta'sirida yo'qolib borishi tanqid qilindi va Turkiston ulamolariga quyidagicha savol bilan murojaat etildi: "Mana bu kunda e'tibor ko'zi ila qarasak, kiyim masalasini ko'rib hayron bo'lurmiz. Avvallari har millat o'zining umumiy

kiyimidin boshqasini qabul etmagani holda yurur edi. Bu kunda esa bir millat u yoqda tursin, bir odam yuz xil qiyofatlarga mo'likdur. Kiyim va qiyofat masalasi atroflicha tekshirilib, maktablarimizda o'qutilmas, dinimiz, islomiyatimizning kiyim va qiyofat taraddudlari to'g'risida ko'rsatgan usul va qoidalari o'rgatulasmi?"

O'z davrining zukko ulamolari qatorida diniy va dunyoviy ilmlarni mukammal egallagan buxorolik Abdurahmon Muftizoda jurnalning shu yilgi 17-sonida "Kiyim va qiyofat masalasiga javob" nomli maqola chop ettirdi.

Ta'kidlash joizki, kiyim masalasiga doir bahs-munozaralarda tatar ulamolari ham ishtirok etgan. Shu bois "Din va maishat" jurnali 27-sonida bosilgan Sodiq Usmon ismli muallifning bu masalaga oid maqolasi Ahmadxo'ja Eshon tomonidan "Islom"ning 1915-yil 20-sonida nashr etilgan.

Maqolada Sodiq Usmon dini islomda e'tibor qozongan tatar ma'rifatparvari Rizouddin ibn Faxriddin so'zlariga tayangan holda fikr yuritgan. Kiyimlar uzoq tarix davomida avlodlardan avlodga o'tib kelayotgani ta'kidlanib, yevropa kiyimlarini musulmon kishilarining kiyishi shariatda joiz deb e'tirof etilgan. Shu nuqtai nazardan ham Ahmadxo'ja Eshon ushbu maqolani Turkiston ulamolari e'tiboriga havola qilib, chop ettirgan. "...Libos va kiyum xususidagi javobga (*raddiyan*)" "Din va maishat"dagi Sodiq Usmonning javobini yozmak munosib ko'rildi" deb nomlangan edi maqola. Shuningdek, maqolada yana bunday deyilgan: "...Rizouddin qozi libos va kiyum haqida aytadurki, libos va kiyumlar haqida musulmon kiyumi va musulmoncha kiyum bo'ladurg'on bo'lsa, aning tarixi Rasululloh hazratlari va xalifalari va ham sahobalardan boshlanuvi va shul tartibning otadan bolaga meros qolib keluvi hech bir zamonda boshqa bo'lmay tutashib kelmaki lozimdur. Agarda shul ruscha kiyum libos tartiblari maydonda bo'lsa, ango musulmon libosi musulmoncha libos, demak durust bo'lur. Lekin o'rtada shul ruscha bormu, islom dini musulmonlar uchun maxsus tartiblarda kiyum kiyimga

taklif etmadi..."[10: 623-b].

Ko'rinib turibdiki, Ahmadxo'ja mulohazalari ham Abdurahmon M va Mahmudxo'ja Behbudiy fikrlariga osib. Shunday javoblardan keyin kiyimlar masalasidagi bahs-munozara topgan.

"Islom"dagi bahslardan yana tin-qizlar masalasiga bag'ishlangan. Salada ham ulamolar va ziyolilar keskin munozaralar kechgan. Ulamolar surasining tafsiri bo'yicha xotin-qizlar jobda saqlash kerak, degan fikrda kam turdi. Davrning ilg'or ma'rifatparvar ulamolar fikriga zid xotin-qizlarni och ya'ni ma'rifatli bo'lishga, erkaklar q ilm-fanni egallab barkamol avlodni tar lashga chorladi. Jumladan, "Islom"ning yil 24-sonida Idora nomidan "Abdullo Murodiydin "Sho'ro'ning o'n ikkinchi 659-sahifasina bir nazar" sarlavhali la chop etilgan. Unda Murodiyning "S jurnalida bosilgan xotin-qizlar masala doir tanqidiy maqolasi haqida gap bo Murodiy Turkiston xotin-qizlarining m fatsizligi, ularning ma'rifatli bo'lishi u sharoit yo'qligi, ya'ni, ulamolar to'sq qilayotganidan shikoyat qiladi. Mu xotin-qizlarning ziyoli bo'lishi va far tarbiyasida ilmning nechog'li zarur eka e'tirof etadi. Maqolada quyidagilarni e miz: "Bizim Turkistonda taraqqiy asar ko'rila boshlag'onga bir oz vaqtlar bo Zamon ta'siri ila bizda taraqqiy etgan faqat erlar uchun ibtidoiy maktablar tildi... Ammo millatning onasi bo'lg'on q maktabina kelsak, eski tartibda mak uchramaz. ...Millatning taraqqiysi uchun avval qizlar maktablarini ko'paytuv bu edi. Lekin bizda ul hollarning asari ham y O'n million Turkiston aholisi ichinda bir bo'lsun qizlarga xos tarbiyatli bir ibti maktab..."

Ma'lum bo'ladiki, "Islom" jurnalidagi bahslarda ishtirok etgan mualliflar nafar millatning taraqqiyparvar vakillari, ba komil va ma'rifatli musulmonlar ham Undagi munozaralar xurofotu mutaassib

ma'rifatu taraqqiyparvarlik borasidagi bahslar edi.

Xullas, "Islah" jurnali diniy masalalarni yoritishda ham millat hayoti uchun benihoya dolzarb muammolarga e'tibor qaratdi. Shuning barobarida, jurnal bir qadar demokratik pozitsiyada turganini, qarama-qarshi, bir-biriga zid qarashlarni sahifalarida yoritganini alohida ta'kidlash

kerak. "Islah"da oila, musulmonlarning o'zlariga imom – rahbar saylashlari, taom, kiyinish, xotin-qizlar masalalariga shariatning munosabati masalasidagi bahs-munozaralar muttasil nashr etilgan. Bu munozaralar millatning o'sha zamondagi ma'rifiy darajasini ko'rsatishi barobarida, matbuotning fikr tarbiyasidagi ahamiyatini ko'rsatgani bilan ham ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahmedov S. Munavvarqori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat, 2003. – b.32; Abduazizova N. Turkiston matbuoti tarixi. – T.: Akademiya, 2000. – b.197; Xudoyqulov M. O'zbek hajviy publitsistikasi shakllanish va rivojlanish tamoyillari. – T.: Universitet, 1995. – 45 b.; Tojiboev R. XX asr boshlari o'zbek adabiy tanqidi tarixidan. Filol. fanlari nomzodi..... diss-ya. – T.: 1993. – 108 b.; Pardaev Q. Milliy uyg'onish davri manbalarida adabiy va publitsistik muammolar talqini ("Islah" jurnali materiallari asosida). Filol. fanlari nomzodi..... diss-ya. – T.: 2008; Ulug'murodova Z. "Islah" jurnali - Turkistondagi islohotchilik harakatini o'rganish bo'yicha tarixiy manba (1915-1918). (Monografiya) – Toshkent, 2021.
2. Behbudiy. // Oyna 1915, 10-son. – 245 b.
3. Nishonova G. Behbudiy muftahid bo'lganmi? // Filologiya masalalari, 2005, №1(8). – 72 b.
4. Ahmadxo'ja eshon. // Oyna, 1915, 15-son. – 320 b.
5. Ingeborg Boldauf. XX asr o'zbek adabiyotiga chizgilar. T.: Ma'naviyat, 2001. – 13 b.
6. Xolmuhammad To'raquli. // Islah, 1916, 4-son. – 98 b.
7. Hamza Muhammad Amin al-Hamidiy. // Islah, 1916, 7-son. – 195 b.
8. Behbudiy. // Oyna, 1914, 34 son. – 95 b.
9. A'zamxo'jaev S. Turkiston muxtoriyati. T.: Ma'naviyat, 2000. – 234 b.
10. Ahmadxo'ja Eshon.// Al-Islah, 1915, 20-son. – 623 b.
11. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik T.: Ma'naviyat, 2002. – 211 b.
12. Jalolov T. Ayol mahkumalar. O'zbek shoiralari.T.: Adabiyot va sa'nat, 1980. – 218 b.